

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

М. В. БОНДАРЕВА, С. Р. АГРБА

Марія Володимирівна Бондарева, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Саїда Рафіківна Агрба, магістр 1 курсу Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОСТУПНОСТІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Історично склалося, що судовий захист цивільних справ і саме суб'єктивне цивільне право «народилися» одночасно з позовом. На підтвердження можна навести таку формулу, що вироблена римськими юристами: «Мати позов – означає мати право» (actio habere – ius habere).

Звісно, право на судовий захист є інститутом захисту, що гарантується державою, тому можна вважати його не лише правом цивільним чи процесуальним, а й конституційним правом, бо саме право особи на захист своїх законних прав та інтересів закріплюється в Конституції України, а саме ст. 55 Конституції України. А відповідно ст. 3 Цивільного процесуального кодексу України (надалі – ЦПК) закріплюється положення про «право на звернення до суду за захистом» і визначено, що кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Отже, право на судовий захист є конституційним правом, що існує в силу одного юридичного факту – визнання його Конституцією, водночас є і галузевим, бо саме процесуальним законодавством визначається і регулюється механізм реалізації права на судовий захист¹.

У сучасній історії дослідження проблем доступності права на судовий захист можна виділити декілька етапів.

Першими склалися цивілістичні вчення про позов і права на позов, права на подання позову (німецька і російська доктрина середини 19 ст.), як явищах приватноправові, що втілюються в процесуальних категоріях і формах. У вітчизняній доктрині ця традиція зберігається і продовжується. Право на судовий захист як самостійна категорія не виділялась, що і відповідало рівню розвитку законодавства (М. А. Гурвич, А. Ф. Клейнман, А. А. Добровольський, С. А. Іванова).

Надалі цивільний процес визнається явищем публічного порядку, а судовий захист як реалізація права публічно-правового характеру, що спрямовано до держави і забезпечується нею (німецька, австрійська, російська доктрина кінця XIX – початку XX ст., Мутер, Дегенкольб, Вах, Е. А. Нефедьєф)².

Отже, можна простежити тенденцію, що право на судовий захист історично пов'язаний з позовом і правом на позов.

© М. В. Бондарева, С. Р. Агрба, 2010

На подальших етапах відбулися значні зрушення. Зміна ролі суду, його незалежність від виконавчої влади викликали необхідність теоретичного обґрунтування тих засад, на яких повинно було будуватися і здійснюватися правосуддя. Можна впевнено сказати, що доступність правосуддя була однією з найважливіших тем наукового обговорення впродовж XIX-XX ст.ст. Внаслідок цього були вироблені найважливіші вимоги і умови, необхідні для забезпечення доступності судового захисту.

По-перше, доступність правосуддя розглядалася вченими з точки зору судоустрою, як одна з важливих вимог з його організації і діяльності. За висловом М. В. Духовського, доступний суд може бути тільки в тому разі, якщо він близький до населення. Проте досягнути цього в Росії було не легко. Судові Статути поставили близько до населення лише один суд – мировий, а загальні ж суди прийшлося розмістити в губернських містах. Тому, на нашу думку, говорити в даному випадку про доступність судового захисту принаймні недоречно.

По-друге, досягнення вільного доступу до правосуддя пов'язувалося з рішенням ряду процесуальних питань. Однією з найважливіших вимог, що висувалися до цивільного процесу, на думку Є. В. Васьковського, є вигода для сторін і суддів. Порядок судочинства мав бути таким, щоб громадянин, який потребує захисту свого права, міг швидко і легко отримати належний захист, і в той же час, щоб суд був у змозі без зайвої витрати праці задовольнити вимоги позивача. Чим коротше і легше шлях від учинення позову до отримання рішення, тим процес досконаліший. Проте Є. В. Васьковський стверджував, що вигода має другорядне значення у порівнянні з правильністю рішення. Процес, в якому справи розв'язувались легко і швидко, але невірно, не мав би для громадян жодної цінності. Вони всіляко уникали б звернення до суду і вдавалися б до інших способів вирішення суперечок: третейських суддів, мирових угод, самоправства³.

По-третє, найважливішою умовою доступності правосуддя вважалася необхідність надавати в змагальному процесі юридичну допомогу неписьменній стороні. Найбільш емоційно з цього питання висловлювався О. Л. Боровиковський, який, будучи суддею, на практиці бачив, що умови тоді ще нового змагального процесу ставали непереборними перешкодами для неписьменних і нужденних селян і робили для них неможливим отримання судового захисту⁴.

По-четверте, особливе значення надавалося вартості судового процесу для сторін. Судові витрати вважалися однією з головних перешкод для доступу до правосуддя Ю. Крижанич помітив: «правосуддя, щоб бути доступним населенню, повинно бути цілком безкоштовним. У наш час уряд користується судом для збагачування скарбниці і тим підриває саму ідею суду»⁵.

У радянський період розвитку науки цивільного процесуального права і розробка проблеми доступності правосуддя пов'язана з ім'ям В. М. Семенова, який не лише сформулював поняття, а й обґрунтував зміст доступності судового захисту як специфічного галузевого принципу. Основою для виділення і обґрунтування його широкого змісту були загальноправові принципи, а також твердження про те, що цивільний процес побудований на принципі демократизму, одним із проявів якого буде доступність суду для широких мас працюючих⁶.

В. М. Семенов визначає принцип доступності судового захисту – як забезпечена державою можливість будь-якої заінтересованої особи звернутися у порядку, встановленому цивільним процесуальним законом у суд за захистом прав та інтересів і відстоювати їх у судовому процесі. При цьому відмова від права на звернення до суду неприпустима і недійсна⁷.

У законодавстві принцип доступності судового захисту був чітко сформульований у ст. 5 Основ Цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік від 8 грудня 1961 р. і закріплювався так: «будь-яка заінтересована особа має право у порядку встановленому законом, звернутися до суду за захистом порушеного або оспорюваного права або охоронюваного законом інтересу»⁸.

Елементи принципу доступності судового захисту виводилися В. М. Семеновим шляхом аналізу законодавства, судової практики і юридичної літератури.

1. Одним із найважливіших елементів було право на звернення до суду за судовим захистом, яке включало в себе право на звернення з позовом у справах позовного провадження, право на звернення зі скаргуо у справах, що виникають з адміністративно-правових відносин, і право на звернення з заявою у справах окремого провадження.

2. Підкреслювалася приналежність права на звернення до суду будь-якій особі, зацікавленій в отриманні судовому захисту. Юридична зацікавленість у судовому захисті прав та інтересів розглядалася як загальна умова виникнення самого права на звернення до суду в конкретної особи.

3. Вказувалося, що зацікавленість особи в отриманні судового захисту могла бути дуже широкою і могла виявлятися в різноманітних підставах процесуального інтересу до справи: матеріально-правова зацікавленість сторони спірного правовідношення; посадові обов'язки прокурора виступити на захист прав певної особи або інтересів держави; право громадянина захищати інтереси інших осіб шляхом порушення справи у суді.

4. Визначалося, що закон не передбачав у вигляді передумови права на судовий захист наявність реального порушення або заперечування суб'єктивних прав та інтересів і не пов'язував з цим здійснення принципу доступності судового захисту в цивільному судочинстві. Порушення прав і інтересів могло бути не лише дійсним, а й передбачуваним. Будь-яка особа, що вважає, що її права порушені, могла звернутися до суду, навіть якщо порушення в дійсності не було.

5. До елементів принципу доступності судового захисту належала наявність у заінтересованих осіб широких і різноманітних процесуальних прав, що забезпечували їм можливість брати активну участь у доказуванні своєї правоти, у відстоюванні своїх інтересів на всіх стадіях цивільного судочинства у справі⁹.

6. Говорячи про підсудність справ судам, він відзначав, що цивільні справи були віднесені законом до родової підсудності районного народного суду – найближчого територіально до місця проживання громадян. Віднесення всіх цивільних справ до ведення народного суду полегшувало громадянам доступ до судового захисту і до суду і дозволяло їм вести справу в суді і захищати свої права і інтереси з мінімальними витратами часу і засобів.

7. Істотне значення для доступності судового захисту мало питання про судові витрати. Доступність звернення до суду характеризувалося відсутністю будь-яких перешкод матеріального характеру, бо державне мито і витрати на ведення справи були незначні і не перешкоджали зверненню громадян до суду за захистом своїх прав і законних інтересів. В окремих категоріях справ, що порушують життєво важливі права і інтереси громадян, позивачі звільнювались від сплати судових витрат.

8. Однією з важливих гарантій реального здійснення судового захисту був принцип доступності правової допомоги з боку адвокатури.

Погоджуючись з твердженням Семенова, дійсно можна говорити про те, що для вирішення питання про право особи на звернення до суду за захистом порушених законних інтересів повинні існувати «реальні» механізми реалізації такого права, адже в багатьох випадках проголошений принцип просто не діє і, на жаль залишається декларативним.

Нині в літературі вважається визнаним, що доступність судового захисту в самому широкому її розумінні визначається багатьма обставинами, з них найважливішими виступають такі:

- можливість безперешкодно звернутися до суду за судовим захистом, простота процедури порушення і провадження справи;
- територіальна наближеність судів до тих, хто звертається за судовим захистом;
- можливість скористатися юридичною допомогою, наявність пілг при сплаті державного мита та інших судових витрат;
- розумні строки розгляду цивільних справ;
- розумна кількість справ, що доручається суддям, які вони здатні розглянути без втрати якості правосуддя, законності, обґрунтованості винесених рішень;
- наявність у сторін та інших осіб, що беруть участь у справі, широких процесуальних прав і покладення на суд обов'язку виявляти їм сприяння у їхньому здійсненні;

- вичерпне регулювання переліку підстав для зупинення провадження у справі або залишення заяви без розгляду;
- широка можливість касаційного оскарження судового рішення;
- реальне виконання судових рішень.

Питання доступності правосуддя знайшли своє відображення у працях багатьох вчених, які визначали ряд питань та суспільно-негативних явищ, що мають вплив на проблеми реалізації права на судовий захист.

Як вказувала М. С. Шакар'ян, об'єктивною передумовою доступності й ефективності правосуддя є внутрішня погодженість процесуального законодавства, яка відповідає потребам суспільних відносин, і пов'язаного з ними матеріального законодавства¹⁰.

В. В. Ярков називає наступні фактори, які визначають доступ до правосуддя: тривалість судових процесів; подорожчання послуг всієї юридичної інфраструктури, включаючи сферу представництва; ускладнення організації судової системи і правил судового процесу; нерозвиненість суспільних інститутів, які забезпечують юридичний захист різних груп населення¹¹.

О. Т. Боннер звертає увагу на зв'язок доступності правосуддя з дотриманням форм судочинства.

І. Б. Михайловська розглядає доступність судового захисту, справедливість судових процедур та безсторонність суддів як основні критерії оцінки стану судової влади. Доступність судового захисту визначається характером правового регулювання не лише порядку звернення до суду, а й усієї процедури розгляду справ, а також організаційно-технічними факторами, які впливають на реальну можливість використання прав на судовий захист.

Як вказує Т. М. Нешатаєва, право на суд є європейським принципом об'ємного і загального характеру і має такі елементи: право бути вислуханим на основі рівноправності сторін з юридичним представництвом судом, створеним на основі закону, судом, що діє безсторонньо, справедливо, незалежно в певній процедурі й на всіх стадіях процесу.

Аналізуючи вищезазначене, треба відмітити, що ряд проблем, щодо реалізації права особи на судовий захист з'явилися не випадково, а зумовлювалися як сучасним, так і минулим. І в першу чергу, дане «негативне» явище виникає через цілу систему взаємопов'язаних негативних чинників: забюрократизованість правоохоронних та судових органів, високий рівень правового нігілізму в суспільстві, великий рівень недовіри у громадян до ролі та функцій судової влади, низький рівень правосвідомості «пересічного» громадянина, відсутність дієвого механізму «реального» виконання судових рішень, значна тривалість судових процесів (справи розглядаються по 2-3 роки, що суперечить принципу розумності строків судового розгляду).

У зв'язку з відповідним викладенням і баченням проблеми реалізації права на судовий захист, можна запропонувати такі шляхи вирішення.

1. Внести зміни до ст. 89 ЦПК, де передбачити, що відшкодування судових витрат при закритті провадження у справі на підставах, не пов'язаних з укладенням мирової угоди і відмовою від позову допускається. Адже норми чинної ст. 89 ЦПК 2004 р. дають змогу зробити висновок, що законодавець стає на захист інтересів особи, з ініціативи якої була порушена, а потім припинена цивільна справа, звільняючи позивача від необхідності відшкодувати судові витрати іншій стороні, що приймає участь у процесі, а тим самим відмовляючи у судовому захисті відповідачу.

2. Закріпити у ЦПК принцип «розумності» строків судового розгляду.

3. Доповнити ЦПК положеннями, які б передбачали, що при зміні позивачем предмету і підстав позову відповідач має право незалежно від результатів розгляду вимагати відшкодування позивачем своїх судових витрат, які понесені ним до означеної зміни позову (звісно, окрім випадків, коли зміна позову була викликана бездіяльністю самого відповідача).

¹ Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса» – М.: Волтерс Клувер, 2008. – С. 266.

² Нефедьев Е. А. «Учение об иске». – Казань, 1895 // Избранные труды по гражданскому процессу. – Краснодар, 2005.

³ Тимченко Г. П. Принципи цивільної юрисдикції : принципи, історія, перспективи розвитку. – Київ: Наукова думка, 2006. – С. 268.

⁴ Боровиковский А. Л. Отчет судьи. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1894. – Т. 3. – Дела мужичьи. – С. 27.

⁵ Цит. по : Цихоцкий А. В. Теоретические проблемы правосудия по гражданским делам. – Новосибирск: Наука, 1997. – С. 319.

⁶ Вукот М. А. Иск как элемент права на судебную защиту, его юридическая природа и обоснование // Вопросы теории и практики гражданского процесса. – Саратов, 1976. – Вып. 1. – С. 58.

⁷ Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. – М.: Юрид.лит., 1982. – С. 110.

⁸ Там само. – С. 111.

⁹ Там само. – С. 111-112.

¹⁰ Тимченко Г. П. Вказана праця. – С. 270.

¹¹ Там само. – С. 269.

Резюме

У статті досліджуються актуальні питання сутності і змісту принципів доступності права на судовий захист у цивільному процесі.

Ключові слова: цивільний процес, принцип доступності судочинства, правосуддя.

Резюме

В данной статье исследуются актуальные вопросы сути и содержания принципов доступности права на судебную защиту в гражданском процессе.

Ключевые слова: гражданский процесс, принцип доступности судопроизводства, правосудие.

Summary

In this article is analysed features, principles and actual essences of legal rights for protection in civil procedure.

Key words: civil procedure, principle of accessibleness of civil procedure.

Отримано 3.12.2009

П. М. ПАЛЬЧУК

Петро Миколайович Пальчук, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

ОСОБЛИВОСТІ ЛІЦЕНЗУВАННЯ ОБІГУ АЛКОГОЛЬНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ

На сучасному етапі розвитку економічних відносин в Україні сфера обігу алкогольної продукції потребує постійної уваги з боку держави, оскільки ринкові механізми не завжди виявляються спроможними забезпечити саморегулювання сфери обігу алкогольної продукції. Таким чином, необхідно запровадження спеціальних публічно-правових засобів контролю щодо обігу алкогольної продукції, в першу чергу – інституту ліцензування. Проте, незважаючи на постійне вдосконалення законодавства України, механізм ліцензування торгівлі алкогольними напоями залишається недосконалим. Отже, існує

© П. М. Пальчук, 2010